

OVER HET LAATSTE WETEN

of de grond van alle zijn

M.J.M. de Haan

Per causam sui intelligo id, cujus essentia involvit
existentiam. Spinoza, *Ethica I, Definitiones 1.*¹

Op 11 augustus 1464 stierf in Todi, in de koelte van de heuvels van Umbrië, 63 jaar oud, ver van de oevers van de Moezel waar zijn geboortehuis met zware muren als een klein kasteel op de kade stond en staat, Nicolaas van Kues, *Nicolaus Cusanus*² zoals zijn Romeinse wereld hem was gaan noemen.

Ondanks zijn nog altijd zo sterk voelbare aanwezigheid in het kloosterlijke bejaardenhuis dat hij liet bouwen in zijn geboorteplaats Kues, is het moeilijk deze kerkvorst als klein kind spelend aan de oevers van die rivier te zien, net zo moeilijk als het is om Johann Sebastian Bach als jongen in een bosrijke Thüringse omgeving te zien spelen.

De latere kardinaal die een aantal jaren als diens plaatsvervanger de belangrijkste kerkelijke positie na de paus bekleedde, werd in 1401 geboren als Nikolaus Chrypfs, zoon van een vermogende schipper en koopman, Henne Chrypfs. De naam Chrypfs ook wel als 'Krebs' geschreven verklaart de aanwezigheid van dit dier in het wapen van de latere kerkvorst. Nicolaas. Claus, werd hij genoemd, naar de patroonheilige van de schippers. Zoals Flasch in zijn kleine maar veelomvattende studie *Nicolaus von Kues in seiner Zeit* zegt: geld was hem van jongs af aan niet vreemd. Hoewel hij niet over de vorstelijke rijkdommen beschikte die de zonen van de Romeinse aristocratie als kardinaal ter beschikking hadden, wist hij terdege wat geld was en hield hij er in zijn leven rekening mee. Zijn testament dat hij definitief op laat stellen op 6 augustus 1464 bewijst dat. Hij laat aanzienlijke sommen na aan het bejaardentehuis dat hij in de vorm van een kloostergebouw in Kues liet bouwen. Zelf heeft hij het gebouw nooit gezien, maar zijn hart werd er in de kapel bijgezet en zijn gespreksgeenoot in de hier besproken dialoog, Peter van Ekelenz, brengt er ook zijn omvangrijke en kostbare bibliotheek niet alleen van oude handschriften maar ook met de eerste produkten van de boekdrukkunst, onder.

Cusanus zou in Deventer bij de Broeders des Gemene Levens zijn eerste opleiding hebben gekregen. Zowel de liefde voor wetenschap en boek als die voor vroomheid en mystiek zou hij daar hebben gevonden, voordat hij aan de universiteiten van Heidelberg (1416) en Keulen (1425) de tradities van de late scholastiek leerde kennen. Vanaf 1417 studeert hij enkele jaren in Italië en wordt in Padua *doctor decretorum*, een doctoraat in het kerkelijke recht (1424). Na een

¹ Onder oorzaak van zichzelf versta ik een zaak, waarvan het wezen het bestaan insluit. Spinoza *Ethica I, Definitiones 1*; zie de verhelderend toelichting van H. Krop in zijn tweetalige editie van *de Ethica* in noot 6 blz. 518. *De scholastiek ziet de oorzaak in eerste instantie als ontologisch van hoger orde dan het gevolg.*

² De naam wordt ook weer gegeven als *Nicolas de Cusa, Nikkolaus von Cues of Kues.*

kort verblijf in Rome keert hij terug naar Kues en wordt secretaris van de Aartsbisschop van Trier. Hij verwerft verschillende prebenden, opbrengsten uit hem toegewezen kerkelijke eigendommen, die hem een inkomen en bezittingen verzekeren, die hij zorgvuldig beheert. Daartoe behoorde een huis met eigen huiskapel dicht bij de Moezel in Koblenz, dat tot 1450 als zijn verblijfplaats in Duitsland zal dienen. Deze verschillende bronnen van inkomsten worden door paus Eugenius IV in 1436 bevestigd. Verzoeken om aan de jonge universiteit van Leuven hoogleraar te worden slaat hij tweemaal af.

Door zijn functie in het bisdom Trier, als secretaris van de Bisschop, komt hij op het Concilie van Bazel (1432) terecht. Daar kiest hij tenslotte in de strijd om het gezag in de kerk tegen de aanhangers van de macht van het concilie de kant van de paus.

Nog voor zijn priesterwijding (1438) reist hij als pauselijk gezant naar Constantinopel om de eenheid van de Kerk van Rome en van Constantinopel te bewerkstelligen. In de kerkelijke rangorde klimt hij nu op tot het ambt van kardinaal (1448), terwijl hij een deel van zijn belangrijkste werken schrijft. In 1451 en 52 reist hij met grote pauselijke volmachten door Duitsland en de Nederlanden tot aan Egmond aan Zee toe. Hij wordt bisschop van Brixen in Tirol om daar hoognodige verbeteringen tot stand te brengen. Hij ontsnapt er ternauwernood aan zijn verwoede tegenstanders en keert terug naar Rome.

Als in 1458 na de val van Constantinopel met de val van Athene heel Griekenland in Turkse handen komt, is hij vicaris van de nieuwe paus, de humanist Enea Silvio Piccolomini, Pius II (1405-1464). Deze wil het Turkse gevaar terugdringen. Cusanus speelt een belangrijke rol in het voorbereiden van een poging tot een laatste kruistocht Op weg naar Venetië om daar een vloot daarvoor bijeen te brengen wordt hij ziek. Binnen enkele dagen na elkaar, in augustus 1464 overlijden deze uitzonderlijke kardinaal en zijn paus.

Cusanus op zijn grafmonument in zijn kardinaalskerk 'San Pietro in Vincoli' (Sint Petrus Banden) in Rome, afgebeeld in diepe eerbied in gebed. Speelt er niet een Glimlach over zijn gezicht?

Juist deze tekst laat van het werk van Cusanus nog eens het wezen zien, zoals dat ook door Flasch in zijn *Nikolaus von Kues, Geschichte einer Entwicklung* zo indrukwekkend is toegelicht. In de in 1440 geschreven werken *De docta ignorantia* (Over de wetende onwetendheid) en *De conjecturis* (Over de vooronderstellingen) komt het onderzoek naar het tegen elkaar afzetten van wat men denkt te weten en wat nog onbekend is al aan de orde. Dit werk riep ook weerstand op, waartegen hij zich verdedigde. Meer en meer onderzoekt hij de eenheid van tegenstellingen achter de veelheid van onze waarneming: achter de vele verschijningsvormen wezenlijk één en ondeelbaar. Als spreekt al Spinoza die als grond der dingen de substantie ziet die haar eigen oorzaak is.

Cusanus had de weken voor en na Pasen van het jaar 1464 in Rome doorgebracht. De verstikkende warmte van de zomer en de ongezonde lucht van Rome brachten hem er toe in juli naar Todi te gaan. De laatste maanden van zijn leven was hij intensief bezig geweest om, na de val van Constantinopel, een nieuw leger en een

vloot bijeen te brengen. De geleerde die de Koran op verzoek van de paus kritisch onderzocht maar die ook oog had voor wat er voor een christen aan waardevols in is te vinden in zijn 'De Koran uitgezeefd' (*Cribratio Alkorani*, 1461). De man die in tegenstellingen bovenal de verzoenende kracht zag, de vredestichter sterft, terwijl hij een oorlog moet voorbereiden. In zijn 'Over de geloofsvrede' (*De Pace Fidei*) stelt hij dat er achter de veelheid van riten en ritualen een eenheid ligt (*Una religio in rituum diversitate*).

Het was niet de eerste keer dat Cusanus net als de paus het benauwde en ongezonde Rome in de zomertijd ontvluchtte. Samen met paus Nicolaas V (1397-1455) zocht hij rust en verkoeling in de Marken in het Jubeljaar 1450, waarin tijdens een gedrang op een brug over de Tiber honderden bedevaart-gangers gewond raakten of stierven, terwijl er dreigde pest uit te breken. Bij zijn verblijf in Rieti en Fabriano bij de koelte van de Adriatische zee schreef Cusanus in enkele dagen zijn frisse en levendige dialogen tussen een leek (die in latere versies als handwerksman figureert) en een zeer geleerde redenaar. In deze dialogen *Idiota de Sapientia* en *De Mente* laat Cusanus het belang zien van eigen zelfstandig denken, voortdurend onderzoeken, dat meer waard is dan alleen op de wijsheid in de boeken van voorgangers af te gaan.

Apex dat letterlijk top of hoogtepunt betekent, moet hier niet als een arrogante aanduiding van een hoogtepunt van denken worden verstaan. Veeleer is het een getuigenis, dat er nog een stap verder is gegaan, dat dit weer een verdere poging is, misschien de uiterste en laatste om een probleem dat honderden jaren steeds weer onoplosbaar leek nogmaals te onderzoeken. Weer verder dan alles wat Cusanus eerder gezegd lijkt te hebben. Juist daarover verwondert zijn gespreksgenoot zich in het begin van het gesprek. Een nadere *theoria*, een nader geestelijk schouwen, een meditatief en in zich zelf teruggetrokken en geconcentreerd overwegen en analyseren. Zijn gespreksgenoot die hem veertien jaar aan het werk had gezien heeft de diepte en intensiteit van deze uiterste poging met verwondering waargenomen, niet anders als wij na bijna zeshonderd jaar kunnen doen.

Waar meningen tegenover elkaar gezet moeten worden om tot een verder reikende waarheid te komen, is de dialoog een voor de hand liggende vorm voor een wetenschappelijk of filosofisch voortschrijden. Het is daarnaast ook een bijna natuurlijke vorm voor een gesprek waarin een leerling vragen stelt en een ervaren gespreksgenoot antwoorden kan geven.

Als in 1458 na de val van Constantinopel met de val van Athene heel Griekenland in Turkse handen komt, is hij vicaris van de nieuwe paus, de humanist Enea Silvio Piccolomini, Pius II (1405-1464). Deze wil het Turkse gevaar terugdringen.

Cusanus speelt een belangrijke rol in het voorbereiden van een poging tot een laatste kruistocht Op weg naar Venetië om daar een vloot daarvoor bij een te brengen wordt hij ziek. Binnen enkele dagen na elkaar, in augustus 1464 overlijden deze uitzonderlijke kardinaal en zijn paus.

Het vroegste werk dat wij van Cusanus kennen, zijn diens preken waaronder de allereerste uit 1430 over de verschillende namen Gods³; daarin kondigt hij al de kern aan van het thema dat in *De Apice Theoriae* nog weer eens een verdere vernieuwende beschouwing krijgt: de eenheid die wij moeten zoeken achter de vele verschijningsvormen in onze wereld. Achter de verschillende namen voor God in de talen van de wereld, ligt de Ene, Hoogste, Oneindige, Onuitsprekelijke en Onkenbare.

Als verwoed zoeker naar oude teksten ontdekt hij het werk van Plautus en vindt een deel van de Annalen van Tacitus terug. Daarna volgt een gestage arbeid: teksten op het gebied van jaartelling, wiskunde, theologie en filosofie. *De Apice Theoriae* wordt dan de afsluiting van een leven van zich steeds, verfijnd denken en schouwen, een leven ook van voortdurende arbeid als belangrijke dienaar van kerk en paus.

Juist deze tekst laat van het werk van Cusanus nog eens het wezen zien, zoals dat ook door Flasch in zijn *Nikolaus von Kues, Geschichte einer Entwicklung* zo indrukwekkend is toegelicht. In de in 1440 geschreven werken *De docta ignorantia* (Over de wetende onwetendheid) en *De conjecturis* (Over de vooronderstellingen) komt het onderzoek naar het tegen elkaar afzetten van wat men denkt te weten en wat nog onbekend is al aan de orde. Dit werk riep ook weerstand op, waartegen hij zich verdedigde. Meer en meer onderzoekt hij de eenheid van tegenstellingen achter de veelheid van onze waarneming: achter de vele verschijningsvormen gespreksgenoot antwoorden kan geven. Juist de filosofie kent met de gesprekken waarin Socrates en Plato figureren deze vorm van gedachtenwisseling. Cusanus gebruikte bij herhaling de dialoog en wel met grote levendigheid. In dit geval is het duidelijk een gesprek tussen leerling en meester. Hij is zelf de *cardinalis*. Zijn tegenspeler is Petrus. Met deze naam is bedoeld *Peter Wymar von Erkelenz*, die in 1430 werd geboren in het gelijknamige stadje tussen Aken en Mönchen Gladbach. Hij was gedurende de laatste veertien jaar van Cusanus' leven diens secretaris en werd, zoals ook in de dialoog wordt vermeld, kort voor het schrijven ervan door de kardinaal tot priester gewijd. Na diens dood vervulde hij verschillende ambten, als secretaris en notaris in Rome en als kanunnik in Aken; hij werd in 1488 rector van het Cusanus Stift in Kues, een door Cusanus gesticht tehuis voor drieëndertig bejaarde mannen.

Tot op de dag van vandaag bestaat het Stift met zijn kostbare bibliotheek, mede dankzij de rijke wijngaarden die er toe behoren. In twee handschriften aldaar (de

³ *In principio erat verbum*, (In den beginne was het woord) gehouden in de hoogmis van de eerste Kerstdag 1430 in Koblenz door Cusanus die pas in 1438 tot priester zou worden gewijd.

beroemde Codices Cusani 218 en 219) vinden we de door Van Erkelenz bijeengebrachte werken van de kardinaal. Door zijn toedoen verschijnen Cusanus' preken en overige werken in 1488 in Straatsburg in druk. Hij overlijdt in 1494. Het is duidelijk dat de jongere en in de kerkelijke rangorde ook minder hooggeplaatste gespreksgenoot niet meer is dan de 'aangever'. In de meeste andere dialogen van Cusanus dienen de tegenspelers als de aandragers van verschillende theorieën die in het gesprek behandeld of weerlegd moeten worden. Petrus stelt weliswaar vragen die de richting van het gesprek enigszins lijken te bepalen, maar de Kardinaal weet al tevoren hoe het gesprek zich ontwikkelt. Hij is bij uitstek een gespreksgenoot met 'leading questions'.

Bormann vraagt zich af of Cusanus wel zo 'aardig' met zijn gespreksgenoot omgaat. Hem wordt voorgehouden dat hij het allemaal al die jaren nog lang niet begrepen heeft en dat hem toch nog steeds het ware inzicht ontbreekt. Misschien mogen we er ook een broederlijk, vermaan tot de bescheidenheid die de geleerde past aan de net gewijde priester in zien, veeleer vaderlijk dan verwaand of hooghartig. Peter Wymar van Erkelenz lag de kardinaal na genoeg aan het hart om een eervolle plaats in zijn werk te krijgen en hij heeft ongetwijfeld iets ervaren van de intense vreugde die het werk waarin hij een kleine rol kreeg zijn leermeester heeft gegeven.⁴

⁴ Hij werd in 1488 de tweede rector van het Stift en werd begraven in de door de kloostergang omsloten binnenplaats van het Stift.

populans sepe p aduersum tenetiaz principis ptate abducta no ad
 uertet quid ager. Conclusa dicit in celo rarior q cordia religionu
 modo quo pmitit et mandata d p regem regum ut sapientes
 uideant et ad uirtute uel cultus nationes inducant / et q admist
 torij spūs illos durant et eis assistant / et deinde ad plena omz
 ptate i iherusalem q ad centum quē gfluant / et omz nomibz
 una fidem acceptent et sup ipa ppetua pacem firmant / ut
 in pace tutor omz laudetur in secula benedictus

Assintid p me p Petru Sichelentz (spodic bndicti dplu Anno 1413°
 libello de pace fidei Re^m dno M Cardinali
 sci pet ad vincula Epi Buxinens) vidi N. car 2

Tekst uit de Pace Fidei geschreven door Peter van Erkelenz, met zijn bevestiging dat hij de tekst heeft afgeschreven; in de hoek rechts onder een aantekening van Cusanus dat hij de tekst gezien heeft: 'vidi N. car [dan een haaltje als afkorting voor de rest van het woord dinalis?]', Universiteitsbibliotheek Salamanca, Codex 19, fol. 14 verso. Naar Nicolaus von Cues Philosophisch-Theologische Werke, Ed. K. Bormann, Hamburg, 2002. Deel 4, blz.47.

gine uch ey foruht anuher / Got su mir
 ut vaphacht bung des mittiche nah samt
 ;
 .Niclas Cardinal und bishoff zu brixen

Ondertekening van Cusanus van een Duitse brief (26 Juli 1458) aan Hertogin Eleonore (echtgenote van Hertog Sigismund van Tirol, Cusanus' tegenstander in Brixen). Naar E.H. Meffert, Nicolaus von Cues, Sein Lebensgang, Seine Lehre vom Geist. Stuttgart 1982. Blz. 127.

TOELICHTING OP DE APICE THEORIAE

Een kleine toelichting op *De Apice theoriae* kan niet ontbreken. Wij zijn de gewone mensen met wie Cusanus graag sprak, onbevooroordeeld spreken ze de waarheid, een waarheid die op straat te horen is. Ongestudeerde leken laat, u niet misleiden, door het woord dat Cusanus voor die leek als aanduiding kiest: *idiota*, de gewone mens. In zijn dialoog *Idiota de Sapientia, de gewone mens over de wijsheid* trekt de handswerkman toch aan het langste end, betwijfelt het nut van het alleen maar teruggaan op wat in oude boeken aan kennis is vastgelegd. Hij heeft daarin gelijk in zoverre dat het niet goed is als we *alleen maar* dat zouden doen. Wie deze tekst en hopelijk het werk van Cusanus verder zou willen leren kennen moet zich de geleerde commentaren, annotaties, bibliografieën en studies over deze tekst en onze kardinaal niet laten onthouden⁵. De moderne technologie maakt het ons ook met internet gelukkig gemakkelijk.

In deze artikel past misschien een aanzet tot een interpretatie, meer dan een zich in details verliezend commentaar, dat de lezer voorshands ontmoedigt. Dan liever een korte beschouwing die aanstoot geeft; aanstoot tot een uiteindelijke *coincidentia* van opvattingen? Cusanus zou glimlachen, zoals hij nog altijd glimlacht op zijn grafmonument in zijn kerk van Sint Petrus Banden in Rome, die hem als kardinaal was toegewezen.

De tweetalig Latijns-Duitse editie van Bormann geeft een uitstekend commentaar waaraan een karakterisering van het werk en de gesprekspartners voorafgaat. De lezer vindt daar een meer dan indrukwekkende reeks annotaties en verwijzingen naar de bronnen en parallellen van deze dialoog.

De Amerikaanse Cusanus-kenner Jasper Hopkins heeft het werk van Cusanus in het Amerikaans vertaald. Een vertaling die naast de Duitse broodnodig is. Niet omdat de ene vertaling slechter zou zijn dan de andere, maar omdat het punctuele Latijn van Cusanus meer dan één invalshoek nodig heeft om verstaan te worden. Een aardig voorbeeld daarvan, dat ons tegelijkertijd de didacticus Cusanus toont is te vinden in zijn kleine introductie tot zijn eigen werk die hij schreef naar aanleiding van een verzoek om zijn opvattingen toegankelijker te maken. In dit korte tractaat, *De Beryllo* genaamd, schetste hij zijn methode als een ‘bril’ (de beryl is immers de doorzichtige halfedelsteen waaruit in de Middeleeuwen lenzen werden geslepen) waardoor men beter kan waarnemen hoe de samenvallende tegengestelden in zijn filosofie centraal staat. Hopkins vertaalt de titel van het werk, zo dat er geen enkel misverstand kan zijn als ‘On intellectual eyeglasses’. Als goede leermeester expliciteert Cusanus het moeilijke begrip dat twee tegengestelden complementair zijn met een voorbeeld: neem een strohalm en knikt deze doormidden zo ontstaat een stompe en een scherpe hoek die naarmate men een helft van de strohalm beweegt groter en kleiner worden en zelfs kan de aanvankelijke scherpe hoek stomp worden en, omgekeerd, de aanvankelijk

⁵ Een samenvattende toelichting vooral bij Flasch (zie vorige noot) blz. 634-644.

stompe scherp. Over dit hulpmiddel om zich de *coincidentia oppositorum* beter voor te kunnen stellen zegt Cusanus: ‘Huius vide nostrae aenigma et recipe calamum ad plica in medio [...] ita per speculum in aenigmate videas absoltum primum principium’ (*De Beryllo*, Cap. vii). In de Duitse editie van Bormann: ‘Betrachte ein Rätselbild dieser unserer Kunst und nimm einen Rätselbild den uneibgeschränkten ersten Ursprung sehen.’ (Bormann, blz. 11). Hoe juist de vertaling ook is, het *aenigma* blijft naar zijn aard toch raadselachtig. Hopkins vertaalt misschien minder letterlijk, maar verduidelijkt veel in zijn woordkeuze: ‘Consider a symbolism in this art of ours, and take in hand a reed and Halm zur Hand und knicke ihn in der Mitte [...] so sollst du durch den Spiegel im fold it in the middle [...] so through a mirror and by means of a symbolism you may see the absolute First Beginning. (Hopkins, blz. 795). In zijn vertaling van *aenigma* als ‘symboliek’ (ik zou zelfs liever van symbool spreken) vertaalt Hopkins niet alleen, maar interpreteert hij ook. Dat laatste is bij het vertalen van teksten als de onderhavige bijna niet te vermijden.

Hopkins laat dat ook direct blijken bij de eerste regels van zijn vertaling en commentaar als een van de sleutelwoorden van *De Apice Theoriae* aan bod komt: ‘The latin word “*quid*” can be translated into both “what” and “something”’. Hij voegt daar aan toe dat Cusanus zelf in het begin van de tekst zegt ‘aliquid seu quid’, dus ‘iets of wat’.

Ik kies maar voor ‘iets’, misschien wel voornamelijk omdat het woordspel, waarmee de dialoog begint, dan scherper wordt geformuleerd met de dan dubbelzinniger vraag: ‘je zoekt iets?’. Voor de ook elders in filosofische teksten voorkomende term ‘quiditas’ koos ik derhalve ‘ietsheid’. Bij het in de loop van de dialoog zo belangrijke woord ‘kunnen’, waar soms ‘mogelijkheid’ als vertaling duidelijker lijkt heb ik vrijwel altijd ‘het kunnen’ of als het primordiale kunnen bedoeld is ‘het Kunnen’ gebruikt.

De Apice Theoriae bestaat uit twee delen een dialoog van de *Cardinalis* en *Petrus*, twee gespreksgenoten over wie in de inleiding al een en ander is gezegd en een tweede gedeelte *Memoriale Apicis Theoriae*. Dit tweede deel, dat zijn naam kreeg van de moderne tekstbezorgers, dat de paragrafen 17 tot en 28 omvat, is een *memorandum* (Hopkins) of een samenvatting van het geschriftje in een twaalftal stellingen, al zijn deze nog niet *geometrico more*. Al wijst Flasch op Euklides als voorbeeld. Wie de beginregels van elke daarvan achter elkaar zet krijgt een compact beeld van de denkbeelden waarover de dialoog handelt en wel als volgt: I Niets kan aan het Kunnen toegevoegd worden, omdat het het Kunnen van alle kunnen is.

II Niets is tenzij datgene wat *kan* zijn.

III Niets gaat aan dit hiergenoemde Kunnen vooraf.

IV Een kunnen met een toegevoegde zijnswijze is slechts een beeld van het Kunnen.

V Zoals het kunnen (of “kunnen bestaan”) van de geest van Aristoteles zich toont in zijn geschriften laten deze niet volmaakt zijn geest zien, hoewel natuurlijk het ene geschrift dat beter doet dan het andere.

VI De geschriften van Aristoteles zijn alleen de weerslag van het kunnen van zijn geest.

VII Het ‘kunnen-kiezen’ sluit het ‘kunnen-zijn’, het ‘kunnen-leven’ en ‘kunnen-kennen’ in zich.

VIII Wat de geest ziet zijn dingen die geest in zich hebben, die hoger staan dan louter zintuiglijke dingen.

IX Het zijn van een stoffelijk voorwerp wordt alleen door de geest gezien ook al is het geen edel en slechts een gering zijn.

X In wat gedaan of gemaakt wordt herkent de geest zeer zeker het Kunnen zelf in het ‘kunnen-maken’ van de maker.

XI Er kunnen geen andere principes als substantie of ietsheid bestaan, of principes als vorm of stof, behalve het Kunnen.

XII De drie-ene God wordt aangeduid met het ‘Kunnen zelf’, de naam van de drie-ene God is de Alvermogende of ‘Het Kunnen van Alle Mogelijkheid’ bij Wie alles mogelijk is en niets onmogelijk is.

In de eerste vier punten wordt het kunnen gedefinieerd en tot zijn essentie teruggebracht. In alle dingen kan het kunnen waargenomen worden, het is niet het Kunnen van alle kunnen zelf maar een verschijningsvorm daarvan. Aan dat ene en ondeelbare Kunnen van alle kunnen kan niets toegevoegd of afgedaan worden, men kan er geen predikaten aan toevoegen. Vervolgens wordt beschreven door vergelijkingen (bijvoorbeeld: In alle verschillende kleuren kunnen wij een en het zelfde Licht zien, terwijl die kleuren niet zelf dat Licht zijn) op welke wijze wij uit die verschijningsvormen een beeld van het absolute Kunnen kunnen schouwen. Tenslotte wordt de aard van het Kunnen in theologische zin geduid en wordt het verbonden met de drievuldigheid.

In de laatste zin van wat eigenlijk het slot is van de dialoog (caput 16) zegt Cusanus een paar belangrijke dingen. In het Latijn luidt de zin als volgt: *Talibus igitur resolutionibus vides cuncta facilia et omnem differentiam transire in concordantiam*. Flasch vertaalt interpreterend in zijn *Nikolaus von Kues, Geschichte einer Entwicklung* (blz 643) deze zin als volgt: ‘Alles wird leicht, und du steigst über jede Art von Differenz hinauf zur Konkordanz.’ Het is duidelijk dat Cusanus teruggrijpt op de hierboven naar aanleiding van *De Beryllo* even genoemde samenval van tegendelen, *concordantia oppositorum*. Een verwijzing die zijn gespreksgenoot ongetwijfeld begreep, maar er wordt ook gesproken van *resolutio*. Flasch noemt het woord in deze context en duidt het woord als *philosophische Rückführung*; Hopkins en Bormann vertalen het als ‘analyse’. Het gaat in elk geval om een proces van vereenvoudigen, reduceren, om tot een heldere en klare waarheid te komen, een Boerhaaviaans ‘eenvoud is het kenmerk van het ware’ zoals dat langs het Leidse Rapenburg zich op de gevel

van Boerhaave's huis laat lezen. Een oplossing voor het door Aristoteles vergeefs zoeken naar het wezen, de wathed of ietsheid, de *ousia* van de dingen. Zoiets brengt vreugde. Het gaat om een reductie, een teruggaan van het gecompliceerde naar het ene. Daarom draait nu juist de vraag van Peter van Erckelenz, als hij vraagt wat het resultaat is van de dagen dat de kardinaal als mediterend in diepe gedachten verzonken was. Het is deze keer niet de concordantia, het is een hogere oplossing: het Kunnen te erkennen in zijn eenvoud, het zonder bijgevoegde predikaten in zijn eenheid te verstaan. (Flasch aldaar blz. 642).

Zoals Cusanus ons weten niet anders als een dynamisch proces van kennen kan zien, zo ziet hij ook het zijn als een dynamisch proces, een kunnen, dat kenbaar wordt als ook ons kennen diezelfde dynamiek nastreeft.

Het is niet verwonderlijk dat hij zijn beelden probeert te verstaan in zijn opvattingen over de Drievuldigheid, al zal menig hedendaagse lezer die theologisch-missionaire uitstap als een verzwakking zien van een betoog dat lijkt Spinoza aan te kondigen. Ook hier waarschuwt Flasch 'niet alles Moderne war antitheologisch; nicht alles was „theologisch“ klingt, [...] war offenbahrungslehre'. (Flasch, *Nicolaus Cusanus*, München 2007, blz.159).

Maar zo eenvoudig is dat niet, al gaat het nu werkelijk over de eenheid die achter de veelheid van de wereld ligt. Flasch wijst op Cusanus' diepe overtuiging van deze eenheid, waar geen tegenstelling tegenover staat: 'Gott das is die Einheit des Gegensatzes, und der Einheit. Worum es in der Philosophie geht, is die Idee dessen "worin alle Gegensätze nicht sowohl vereinigt als vielmehr eins und nicht sowohl aufgehoben als vielmehr gar nicht getrennt sind."' (aldaar blz. 160, hij verwijst daar naar Schelling). Een slotsom zou kunnen zijn: *ken uw kunnen*.

Cusanus legt in zijn laatste dialoog de gedachte van en hoogste oorzaak van alles wat bestaat en zet de eerst stap op weg naar het denken over een metafoor die dat eerste begin hult in de symboliek van een opperbouwmeester.⁶ Zonder Cusanus zou de vrijmetselarij misschien ánders geworden zijn?

⁶ R. Heydanus, 'Wat beweegt iemand om vrijmetselaar te worden en te blijven?', Diss. Leiden 2014, blz. 125, meer nog Ton de Kok, *Wat is God*, Bussum 2013, blz. 117 e.v. en blz 141 e.v.

Middenpaneel van het altaardrieluik van de kapel van het Cusanusstift in Bernkastel-Kues. Geschilderd door de 'Meister des Marienlebens'(1420-1490) ongeveer in 1460. Cusanus aan de voet van het kruis met achter zich zijn broer Johann, pastoor van Bernkastel. Deze keer niet met gevouwen handen, een teken van eerbied, maar met een gebaar dat lijkt te ontvangen, te aanvaarden of vraagt om om omhoog getild te worden. Het gebaar wordt aangeduid als 'orans' (biddend).In het landschap van de achtergrond is misschien de omgeving van Bernkastel-Kues te herkennen. Weliswaar gesierd met kardinaals-hoed en wapen, zien we hier een bijna ascetische Cusanus in gebed en meditatie in de traditie van de 'devotio moderna' en de Rijnlandse mystiek.

LITERATUUROPGAVE

Cusanus, de leek over de geest, Ed. Inigo Bocken, Budel 2001.

De apice theoriae, Latijns-Duitse editie: Nikolaus von Kues, *Philosophisch-theologische werke, Band IV*. Hamburg 2002, uitgeven en toegelicht door Karl Borman.

Onmisbaar is Nicholas of Cusa, *Concerning the loftiest level of contemplation*. Translated into English by Jasper Hopkins. Minneapolis 1998, ook via het internet te gebruiken: www.cla.umn.edu/jhopkins/; ook te raadplegen op de site van de *American Cusanus Society*.

Cusanus zelf schreef een inleiding tot zijn denken in *De Beryllo* ('Über den Beryll'), in een Latijns-Duitse uitgave bezorgd door Karl Bormann, Hamburg 1987.

Uitstekende inleiding: het kleine Reclam-boekje K. Flasch, *Nikolaus von Kues in seiner Zeit, ein Essay*. Stuttgart 2004.

Nicolaas van Kues, *Het laatste weten, De Apice theoriae*. (Ed. M.J.M. de Haan) Roelofarendsveen 2013.

De meest recente omvangrijke studie: Kurt Flasch, *Nikolaus von Kues, Geschichte einer Entwicklung*. München 2002.

Een werk van Cusanus dat verwant is met *De Apice Theoriae* is Nikolaus von Cues, *Gespräch über das Seinkönnen*. Stuttgart 2000, vertaald en toegelicht door Hans Rupprich.

Zie als inleiding voor de vroege preken J. Hopkins: <http://jasper-hopkins.info/CusaEarlySerintro.pdf>

Een kort overzicht van leven en werk, met een analyse van *De Beryllo*: Kurt Flasch, *Nicolaus Cusanus*. (Becksche Reihe 'Denker'. München 2001. Dit boekje bevat een uitvoerige bibliografie van tekstuittgaven, monografieën en studies voor de beginnende Cusanus-student.

Zie ook Nikolaus von Kues, *Philosophisch-theologische werke*, Band IV. Hamburg 2002, uitgeven en toegelicht door Karl Bormann, tekst en commentaar van *De Apice theoriae*.

Nicolaas van Kues, *Het laatste weten, De Apice Theoriae*, Ed. M.J.M. de Haan, Roelofarendsveen 2013.

Van een heel ander signatuur is het vanuit theosofische opvattingen geschreven: E.H. Meffert, *Nicolaus von Kues, Sein Lebensgang, Seine Lehre vom Geist*. Stuttgart 1982. Dit fraai geïllustreerde boek bevat ook interessante gegevens over het Cusanus Stift in Bernkastel-Kues, de bouwsymboliek van het Stift en de Kapel en over de bibliotheek van Cusanus die daar nog steeds is ondergebracht.

Boeiend is de beschrijving van de bouw, het dagelijkse leven, de sociaal-economische aspecten van het hospitaal en zijn wijngaarden in de zestiende eeuw in: M. Hensel-Grobe, *Das St.-Nikolaus-Hospital zu Kues, Studien zur Stiftung Des Cusanus und seiner Familie (15.-17. Jahrhundert.)* Stuttgart 2007.

Over Peter van Erkelens: E. Meuthen, 'Peter von Peter Wymar van Erkelenz (ca. 1425-1494)', *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins* 84/85, 1977/78, blzz. 701-744.

Uiteindelijk of om te beginnen lokt de reis naar Kues, waar geboortehuis en Cusanus Stift iets laten beleven van deze uitzonderlijke mens en waar een brochure niet nalaat te wijzen op de 'Stiftsweine aus den Weinbergen des St Nikolaus Hospitals in den besten Lagen der Mittelmosel': St. Nikolaus-Hospital/Cusanusstift, Cusanusstraße 2, 54470 Bernkastel-Kues; telefoon: 06531-2260; fax: 06531-94087, internet: www.cusanus.de